

РЕІНТЕГРАЦІЯ ВИХОВАНЦІВ ІНТЕРНАТНИХ ЗАКЛАДІВ ДО БІОЛОГІЧНИХ СІМЕЙ ЯК СИСТЕМНА СКЛАДОВА ПРЕВЕНЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО СИРІТСТВА: НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ПІДҐРУНТЯ

Л. В. КАЛЬЧЕНКО

Кризові явища у сучасному суспільстві різко загострили проблему соціального сирітства. У зв'язку із цим процеси реформування всіх сфер соціального життя та пошук сучасних підходів щодо рішення проблеми соціального сирітства є актуальними і пріоритетними напрямками державної політики України. Їх практична реалізація знаходить своє відображення в активізації процесів деінституціалізації дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Одним із важливих процесів деінституціалізації та попередження виникнення соціального реплікативного сирітства є реінтеграція вихованців інтернатних закладів до біологічних сімей.

Проблема реінтеграції дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування знайшла відображення у науково-практичних дослідженнях як вітчизняних (О. Безпалько, І. Зверева, З. Кияниця, В. Кузьмінський, Ж. Петрочко, ін.), так і російських науковців та практиків (Ю. Володіна, І. Дубровіна, В. Мухіна, А. Прихожан, Г. Семья, Н. Толстих та ін.). Пошуком рішень проблеми соціального сирітства предметно займались українські науковці – Л. Артюшкіна, Н. Комарова, І. Лопатченко, О. Терновець, С. Толстоухова й ін., а також представники російської школи соціально-педагогічної роботи – Н. Васильєва, Н. Грачова, Є. Рибінський, І. Тернова, Т. Шульга та ін. Важливими для нашого дослідження є також доробки І. Осипової, яка ввела у науковий обіг термін „реплікативне сирітство”, що відображає „...відтворення соціального сирітства наступними поколіннями, відображення високої здатності негативних субкультур до самоповторення, тобто відтворення сімейної неуспішності” [4], яке тісно пов'язане, з нашої точки зору, із великою вірогідністю продукування випускниками інтернатних установ, у своєму самостійному дорослому житті, у відношенні вже до власних дітей, помилок сімейного виховання та перетворення їх на соціальних сиріт.

Метою даного дослідження є визначення нормативно-правового підґрунтя процесу реінтеграції дітей з інтернатних закладів до біологічної сім'ї.

Розкриваючи **мету статті**, варто зазначити, що у нормативно-правових актах термін „реінтеграція” зустрічається лише в законі України „Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей” і трактується як: „...процес повернення бездомних осіб і безпритульних дітей до життя в суспільстві як повноправних його членів” [1].

Відповідно до існуючих у науковій теорії визначень, „*реінтеграція* – (від лат., що означає відновлення, набуття цілісності) – це процес повернення людини в суспільство у ролі активного і незалежного члена соціального життя, що передбачає компенсацію втрат соціальних зв'язків, досягнення відповідного рівня емоційного стану тощо. *Реінтеграція дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування*, – процес повернення чи входження їх до тієї чи іншої соціальної системи шляхом відновлення або формування прив'язаностей, соціальних зв'язків та відносин, набуття соціального досвіду, соціальної компетентності” [2, с. 260].

Реінтеграція здійснюється у соціумі та, відповідно, розгортається у мережі соціальних взаємодій і може розглядатися в трьох аспектах [2, с. 260-261]:

- як процес повернення дитини в біологічну сім'ю, а саме повернення до батьків або влаштування під опіку близьких родичів,
- як процес влаштування дитини в сімейні форми виховання,
- як процес виходу дитини із закритої системи у відкриту, тобто процес адаптації до самостійного життя в суспільстві.

На сьогоднішній день у законодавстві України процедурно відображені абсолютно всі названі вище рівні реінтеграції. Але, беручи до уваги визначення поняття „реінтеграції”, що надано в законі України „Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей” [1], маємо зазначити, що у цьому значенні термін „реінтеграція” співвідноситься лише з рівнем, що передбачає адаптацію дитини до самостійного повноцінного життя в суспільстві. Разом із тим, варто відзначити, що спеціалісти-практики соціальної роботи послуговуються терміном „реінтеграція” найчастіше в значенні повернення дитини в біологічну сім'ю і саме цей варіант реінтеграції ми розглянемо далі.

Якщо говорити про реінтеграцію як процес повернення дитини до біологічної сім'ї, після певного періоду проживання дитини, з різних причин, поза своєю рідною сім'єю, то на сьогодні визначено певні норми та процедури його здійснення, що пов'язані з механізмами встановлення юридичного і соціального статусу вихованця інтернатної установи як „дитини, позбавленої батьківського піклування”. Єдиний механізм повернення дитини, яка має даний статус, до біологічних батьків – це втрата дитиною цього статусу у разі поновлення піклування обох або одного з батьків на підставі:

- скасування рішення суду про позбавлення батьківських прав;
- поновлення матері, батька дитини у батьківських правах;
- скасування рішення суду про відібрання дитини у батьків без позбавлення батьківських прав;
- рішення суду про повернення батькам дитини, яка в судовому порядку була відібрана у них;
- скасування рішення суду про визнання матері, батька дитини недієздатними;
- рішення суду про визнання матері, батька дитини дієздатними;
- скасування рішення суду про оголошення матері, батька дитини померлими;
- скасування рішення суду про оголошення матері, батька дитини безвісно відсутніми;
- визнання батьківства, що підтверджується рішенням суду та свідоцтвом про народження;
- встановлення факту батьківства, що підтверджується рішенням суду та свідоцтвом про народження дитини.

Всі перераховані вище шляхи реінтеграції передбачають, що основним документом, який дозволяє повернення дитини в біологічну сім'ю, є *рішення суду*, а, отже, процедура реінтеграції передбачає подачу батьками або одним із батьків дитини *позовної заяви до суду*. Скасування рішення суду можливе через *апеляційне або касаційне оскарження*, а також через перегляд рішення суду, у зв'язку з виявленими та неврахованими новими обставинами у справі.

Рішення суду про повернення батькам дитини, яка в судовому порядку була відібрана у них без позбавлення батьківських прав, може бути прийнято протягом 1 року з моменту відібрання дитини. Протягом цього року батьки перебувають під соціальним супроводом Центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді та працюють над тим, щоб були усунені причини, що призвели до вилучення дитини. Позовну заяву про повернення дитини батьки подають від свого імені. Якщо протягом року ситуація не змінилася на краще, сім'я не спроможна опікуватися дитиною, в такому разі служба у справах дітей, через рік після відібрання дитини, готує та подає до суду позов про позбавлення батьків батьківських прав.

Окремо варто зупинитись на *поновленні батьківських прав*. Ця процедура регулюється статтею 169 Сімейного кодексу України [6], яка визначає, що мати, батько, позбавлені батьківських прав, мають право на звернення до суду з позовом про поновлення батьківських прав. Під час розгляду даної справи суд перевіряє, наскільки змінилася поведінка особи, позбавленої батьківських прав, та обставини, що були підставою для їх позбавлення, і приймає рішення відповідно до інтересів дитини. Виходячи з цього, важливо детально вивчити рішення суду про позбавлення батьківських прав на предмет визначення зазначених в ньому конкретних причин позбавлення. Після цього підготувати пакет документів, які доводитимуть те, що поведінка та обставини батьків змінилися і вони спроможні виконувати свої обов'язки в повному обсязі. Так, наприклад: якщо батьки зловживали алкоголем, то вони повинні надати документ, що засвідчує зміну ситуації. Це може бути: довідка про проходження відповідного курсу лікування та реабілітації, довідка від нарколога, що особа не знаходиться або знята з диспансерного обліку, а також характеристика з місця роботи, свідчення сусідів тощо. Потрібно зазначити, що при розгляді справи про повернення батьківських прав суд враховуватиме не лише те, як змінилися поведінка та обставини сім'ї, а й спроможність батьків утримувати та виховувати дитину в майбутньому, а тому батькам необхідно довести свою спроможність через докази, що засвідчать:

- їх фінансову спроможність, а це довідка про доходи та довідка з місця роботи. При цьому варто враховувати, що в сільській місцевості в довідку про доходи вноситься також обчислений дохід від земельної ділянки та домашнього господарства, що обраховується відповідно до наказу Міністерства праці та соціальної політики України, Міністерства економіки та з питань європейської інтеграції України, Міністерства фінансів України, Державного комітету статистики України, Державного комітету молодіжної політики, спорту і туризму України № 486/202/524/455/3370 від 15.11.2001 „Про затвердження Методики обчислення сукупного доходу сім'ї для всіх видів соціальної допомоги” [3];

- їх стан здоров'я. А це довідка з медичного закладу про те, що батьки не мають інфекційних або психіатричних захворювань, що є небезпечними для оточуючих та що можуть заважати їм здійснювати батьківські обов'язки;

- їх батьківський потенціал, а це може бути: висновок Центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, який здійснював соціальний супровід сім'ї; висновок районної, районної у м. Києві (та до 2014 р. – у м. Севастополі) держадміністрації, виконавчого органу міської, районної у місті ради про доцільність повернення батьківських прав і повернення дитини в сім'ю, а також

характеристика із закладу або від сім'ї, де на даний момент перебуває дитина та куди батьки їздять її провідувати;

- наявність облаштованого місця для проживання дитини, і документ, що засвідчить даний факт – це акт обстеження матеріально-побутових умов проживання сім'ї;

- обов'язково має бути висновок районної, районної у м. Києві (та до 2014 р. – у м. Севастополі) держадміністрації, виконавчого органу міської, районної у місті ради про доцільність повернення батьківських прав та повернення дитини в сім'ю. При цьому варто вказати, що суд може прийняти рішення, відмінне від того, яке було зазначене у висновку.

При розгляді справи про повернення дитини в сім'ю має бути врахована думка дитини відповідно до статті 171 Сімейного кодексу України [6], якщо вона досягла такого рівня розвитку та віку, що може висловити свою думку.

Поновлення батьківських прав неможливе, лише в тому випадку, якщо дитина була усиновлена і усиновлення не скасоване або не визнане судом недійсним, а також якщо на час розгляду справи судом дитина досягла повноліття.

При вирішенні справи про поновлення батьківських прав одного з батьків суд бере до уваги думку другого з батьків, інших осіб, з ким проживає дитина. А, отже, якщо дитина виховується в одній із сімейних форм виховання, то має бути заслухана думка опікунів/приймачих батьків/батьків-вихователів щодо доцільності повернення дитини до її біологічних батьків.

У разі відмови в позові про поновлення батьківських прав повторне звернення із позовом про поновлення батьківських прав можливе лише після спливу одного року з часу набрання чинності рішенням суду про таку відмову.

Відмінною є процедура щодо поновлення батьківських прав у процесі реінтеграції стосовно тих дітей, які мали статус внаслідок перебування батьків під слідством або в місцях позбавлення волі. Всі ці причини набуття дитиною статусу „дитини, позбавленої батьківського піклування”, в разі зміни ситуації у батьків, автоматично анулюються, а саме: батьки не перебувають під слідством та в місцях позбавлення волі і тому можуть займатися вихованням дитини, в результаті чого ініціюють процес повернення їм дитини, що регулюється Постановою Кабінету Міністрів №866 від 24 вересня 2008 р. „Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини” [5]. Для повернення дитини до батьків їм необхідно подати в службу у справах дітей такі документи:

- довідки про повернення матері, батька з місць позбавлення волі або звільнення з-під варти,

- заяви матері, батька, поданої районній, районній у м. Києві (та до 2014 р. – у м. Севастополі) держадміністрації, виконавчому органу міської, районної у місті ради, про повернення їм дитини та

- висновок цього органу про можливість передачі дитини для подальшого виховання матері, батькові.

Служба у справах дітей за місцем проживання дитини, позбавленої батьківського піклування, на підставі заяви матері, батька, які повернулися з місць позбавлення волі, про повернення їм дитини обстежує їх житлово-побутові умови, перевіряє наявність або відсутність заробітку чи іншого доходу, про що складає відповідний акт та готує висновок районної, районної у м. Києві (та до 2014 р. – у м. Севастополі) держадміністрації, виконавчого органу міської, районної у місті ради про можливість передачі дитини для подальшого виховання матері чи батькові. Рішення про втрату дитиною статусу дитини, позбавленої батьківського піклування приймається районною, районною у м. Києві (та до 2014 р. – у м. Севастополі) держадміністрацією, виконавчим органом міської чи районної у місті ради за місцем її проживання за поданням служби у справах дітей.

Процедура реінтеграції дитини, яка залишилась без батьківського піклування та яка не має юридичного статусу дитини-сироти або дитини, позбавленої батьківського піклування, підтвердженого відповідними документами, регулюється Постановою Кабінету Міністрів №866 від 24 вересня 2008 р. „Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини” [5].

Якщо служба у справах дітей виявила дитину, яка залишилась без батьківського піклування, то протягом двох наступних місяців служба у справах дітей за місцем виявлення дитини разом з адміністрацією закладу, до якого тимчасово її влаштовано, органами внутрішніх справ, охорони здоров'я вживає заходів щодо встановлення особи дитини, місця її проживання, відомостей про батьків або осіб, які їх замінюють, інших родичів, місця їх проживання (перебування) та організовує роботу з повернення дитини на виховання в сім'ю або забезпечує підготовку документів для надання їй статусу дитини-сироти або дитини, позбавленої батьківського піклування.

Після встановлення особи дитини та місця її проживання служба у справах дітей письмово повідомляє батьків або осіб, які їх замінюють, службу у справах дітей за місцем проживання дитини про місце знаходження дитини.

Служба у справах дітей за місцем проживання дитини протягом 15 днів після надходження повідомлення з'ясовує умови проживання та утримання дитини батьками або особами, які їх замінюють, розглядає питання про доцільність (недоцільність) повернення дитини в сім'ю, готує відповідний висновок з урахуванням інтересів дитини, надсилає його керівникові закладу, в якому тимчасово перебуває дитина, та не пізніше ніж протягом одного місяця з дня надходження повідомлення забезпечує повернення дитини до місця її проживання, а у разі потреби готує документи, які підтверджують статус дитини-сироти або дитини, позбавленої батьківського піклування, подальше її влаштування та захист прав дитини.

Під час вирішення питання про повернення дитини до батьків, осіб, які їх замінюють, враховується думка дитини, якщо вона досягла такого віку та рівня розвитку, що може її висловити. Думка дитини має бути зазначена у висновку про доцільність (недоцільність) її повернення.

Передача дитини батькам, особам, які їх замінюють, здійснюється в присутності працівника служби у справах дітей, про що складається відповідний акт.

Процедура влаштування дитини в сім'ю біологічних родичів регулюється Постановою Кабінету Міністрів №866 від 24 вересня 2008 р. „Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини” [5] та передбачає 2 шляхи реалізації права дитини на виховання в біологічній сім'ї:

- тимчасове влаштування дитини, яка залишилася без батьківського піклування, але відповідного юридичного статусу ще не набула, в сім'ю родичів, які бажають залишити її на виховання у своїй сім'ї. Підставою для тимчасового перебування дитини в сім'ї родичів є заява цих осіб про згоду на її тимчасове проживання, акт обстеження житлово-побутових умов заявників та рішення служби у справах дітей про тимчасове влаштування дитини;

- влаштування дитини, яка залишилася без батьківського піклування, і набула відповідного юридичного статусу, в сім'ю родичів під опіку/піклування. Для влаштування в сім'ю родичів, майбутнім опікунам не потрібно проходити навчання для опікунів/піклувальників, прийомних батьків та батьків-вихователів та отримувати відповідну рекомендацію. Опіка, піклування над дитиною встановлюється рішенням районної, районної у м. Києві (та до 2014 р. – м. Севастополі) держадміністрації, виконавчого органу міської, районної у місті ради за наявності всіх передбачених документів. Опікуном, піклувальником призначається переважно особа, яка перебуває у сімейних, родинних відносинах з підопічним, з урахуванням особистих стосунків між ними, можливості особи виконувати обов'язки опікуна чи піклувальника. У разі призначення опікуна, піклувальника враховується бажання дитини-сироти та дитини, позбавленої батьківського піклування. Бесіда з дитиною проводиться працівником служби у справах дітей з урахуванням її віку, обставин, за яких вона втратила батьківське піклування, не принижуючи гідність дитини та осіб, які виявили бажання взяти її під опіку, піклування. За результатами бесіди складається довідка. Рішення про встановлення опіки, піклування приймається у місячний строк (термін) після подання заяви і документів. У разі встановлення опіки, піклування над дитиною, яка перебуває у закладі для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, служба у справах дітей разом з адміністрацією закладу забезпечує передачу дитини на виховання опікуну, піклувальнику і відрахування її із закладу протягом 15 днів після прийняття рішення про встановлення опіки, піклування.

Резюмуючи все вище означене, можна зазначити, що права дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування на сімейне виховання захищаються завдяки тому, що на законодавчому рівні передбачено пріоритетність влаштування дітей в сімейні форми виховання. Також захищається право батьків на виховання власних дітей відповідно до статті 151 Сімейного Кодексу України [6], де наголошується переважне право батьків на особисте виховання дитини перед іншими особами.

Проаналізувавши нормативно-правову базу законодавства України з реінтеграції, можна стверджувати, що в державі створено всі юридичні можливості та чітко виписані правові механізми реінтеграції вихованців інтернатних закладів на всіх трьох рівнях соціальної взаємодії (повернення до біологічних батьків або в сім'ю біологічних родичів, в сімейне оточення (сімейні форми виховання) та в суспільство, із повною адаптацією до самостійного життя).

Зважаючи на процеси, що відбуваються сьогодні в суспільстві, та визначений державою пріоритет виховання дітей у сімейних формах, передбачаємо, що реінтеграція дітей у їх біологічні сім'ї чи альтернативні форми сімейного виховання, до їх соціального оточення, є актуальною практикою і важливою складовою системи превенції соціального сирітства. Проте, попри важливість даної проблеми, відчувається брак методичних матеріалів та відпрацьованих механізмів соціальної практики, особливо у питанні налагодження контакту дітей, вихованців інтернатних закладів, із біологічними батьками, після повернення їх у рідну сім'ю, до біологічних батьків, що, у свою чергу, потребує подальшого дослідження і більш детального вивчення.

Список використаних джерел:

1. Закон України „Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2623-15>
2. Інтегровані соціальні служби: теорія, практика, інновації [навч.-метод. комплекс] / автор.-упоряд.: О. В. Безпалько, І. Д. Зверева, З. П. Кияниця, В. О. Кузьмінський та ін. / За заг. ред.: І. Д. Зверєвої, Ж. В. Петрочко. – К.: Фенікс, 2007. – 528 с.
3. Наказ Міністерства праці та соціальної політики України, Міністерства економіки та з питань європейської інтеграції України, Міністерства фінансів України, Державного комітету статистики України, Державного комітету молодіжної політики, спорту і туризму України № 486/202/524/455/3370 від 15.11.2001 р. „Про затвердження Методики обчислення сукупного доходу сім’ї для всіх видів соціальної допомоги” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0112-02>
4. Осипова И. И. Система предотвращения социального сиротства: автореф. дис. на соискание уч. степени доктора социолог. наук: спец. 22.00.04 – социальная структура, социальные институты и процессы / Ирина Ильинична Осипова. – Н. Новгород, 2009. – 64 с.
5. Постанова Кабінету Міністрів від 24 вересня 2008 р. №866 „Питання діяльності органів опіки та піклування, пов’язаної із захистом прав дитини” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/866-2008-%D0%BF>
6. Сімейний кодекс України. Редакція від 08.07.2017, підстава 2037-19 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2947-14>